

Deizme Götüren Nedenler Bağlamında İnkârcıların Amellerinin İptal Edilmesinin İlâhî Adâlet ile İlişkisi

(In The Context of the Reasons That Lead to Deism, The Relationship Between The Cancellation Of The Deeds Of Unbelievers And Divine Justice)

Fatih ÇELİKEL

Dr. Öğretmen, Millî Eğitim Bakanlığı | Dr. Teacher, Ministry of Education
Şehit M. Şenol Çiftçi İmam Hatip Ortaokulu | Martyr M. Şenol Çiftçi İmam Hatip Secondary School
Hatay | Türkiye | Hatay | Türkiye
fatihce81@hotmail.com | ORCID: 0000-0002-5301-3046

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi | Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 21/Ağustos/2022 | Received | 21/August/2022
Kabul Tarihi | 23/Kasım/2022 | Accepted | 23/November/2022
Yayın Tarihi | 31/Aralık/2022 | Published | 31/December/2022

Atf | Cite as:

ÇELİKEL, Fatih. "Deizme Götüren Nedenler Bağlamında İnkârcıların Amellerinin İptal Edilmesinin İlâhî Adâlet ile İlişkisi [In The Context Of the Reasons That Lead to Deism, The Relationship Between The Cancellation Of The Deeds Of Unbelievers And Divine Justice]". *Tokat İlmîyat Dergisi | Tokat Journal of İlmîyat* 10/2 (Aralık | December 2022), 575-598.

<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1164762>

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iTenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

| This article, has been scanned by iTenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Türkiye.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

In The Context of the Reasons That Lead to Deism, The Relationship Between The Cancellation Of The Deeds Of Unbelievers And Divine Justice

Abstract: Various studies have been conducted on deism, which is based on the assumption that God does not interfere with the universe and therefore human life, and it is claimed that this trend is more effective on young people. In connection with this, the reasons that lead people, in particular, young people, to deism are also emphasized. It is known that a number of questions that can not find answers play an important role in the tendency of some young people to deism. One of these questions is about the belief that a non-believer will go to Hell no matter how useful his deeds are, and a believer will eventually go to Paradise even if he has committed harmful actions. Some young people state that they cannot reconcile this situation with divine justice. The fact that some people's deeds will go in vain because of what they do is expressed in the Qur'ān in a clear way that leaves no room for discussion. One of the main reasons why deeds go in vain is denial. To deny the existence of a creator means to ignore him. This act, by its very nature, includes invalidating the evidence for the existence of Allah and denying the numerous testimonies of things and living things towards tawhid. Therefore, the person who denies the existence of Allah enters into the law not only of Allah but also of countless witnesses who show his existence. The same is true for the attributes of God. Different reasons such as riyā, hypocrisy, and polytheism are among the reasons that the Qur'ān considers sufficient for the cancellation of deeds. The verb riyā, which can be defined as a person's doing an action not to gain the pleasure of Allah, but to appear that way, is expressed as secret polytheism in the Islamic literature. Nifak is the opposite appearance of the inner world of one's actions and behaviors. Polytheism, on the other hand, can be defined as attributing some of his attributes or attributes to any being other than Allah in the true sense. In Islamic theology, it is also known that intention plays a decisive role in deeds. On the other hand, one of the important issues that are thought to be overlooked on the subject is whether the person whose situation is examined in the question in question is the addressee of the communiqué. This issue, which is the subject of different evaluations in the tradition of Islamic thought, plays an important role in satisfying the answer to the related question. The fact that the people to whom the tabligh reaches him in a sound manner are responsible for the results of the offer is one of the points agreed by the understanding of Māturidī and Ash'ārī. Therefore, the person whose situation is examined here must be the individual to whom the communiqué has been received in a complete and authentic manner. According to the Qur'ān, these people's deeds will not benefit them in the Hereafter, as they still persist in denial and Polytheism after the truth has become clear to them. That is, these people have to endure the consequences because they have chosen this path knowingly and willingly, not unaware of the consequences. It can be said that this is in accordance with the spirit of the test and does not harm the sense of justice. Another point that is thought to have been overlooked in the related question is that the danger of annulment of deeds is also in question for Muslims with all their vitality. This fact is expressed very clearly in the hadith "Deeds are according to intentions", which expresses one of the basic principles of Islamic theology. Therefore, even if the person who does not seek the pleasure of Allah in his actions is a Muslim, the result does not change and his actions are cancelled. In this study, the above-mentioned problem has been tried to be answered in terms of Islamic theology on a rational basis, accompanied by verses related to the subject. It has been seen that approaching this question from a superficial point of view can lead to wrong evaluations, and therefore it should be carefully considered. As a result of the examinations, it has been determined that the issues cited as the reason for the cancellation of actions in the texts (Qur'ān and sunnah) are appropriate and reasonable.

Keywords: Tafsir, Deism, Qur'ān, Verse, Cancellation of Deeds.

Deizme Götüren Nedenler Bağlamında İnkârcıların Amellerinin İptal Edilmesinin İlähî Adâlet ile İlişkisi

Öz: Tanrı'nın evrene, dolayısıyla insan hayatına müdahale etmediği kabulü üzerine temellenen deizmle ilgili olarak çeşitli araştırmalar yapılmakta ve bu akımın gençler üzerinde daha etkili olduğu ileri sürülmektedir. Bununla bağlantılı olarak genelde insanları özelde gençleri deizme sürükleyen nedenler üzerinde de durulmaktadır. Bazı gençlerin deizme yönelmesinde cevabını bulamadıkları birtakım soruların önemli rol oynadığı bilinmektedir. Bu sorulardan biri, İslâm dini özelinde inanmayan birinin ne kadar faydalı işler yaparsa yapsın amellerinin boşa gitmesi sebebiyle cehenneme gideceği, inanan birinin ise zararlı eylemlerde bulunmuş olsa bile en nihayetinde imanı sebebiyle Cennete gideceği inancına dairdir. Bazı gençler bu durumu ilâhî adâletle bağdaştıramadıklarını belirtmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de yaptıklarından ötürü bazı insanların amellerinin boşa gideceği gerçeği, hiçbir tartışmaya mahal vermeyecek bir açıklıkta ifade edilmiştir. Amellerin boşa gitmesinin en temel gerekçelerinden biri inkârdır. İnkâr, bir yaratıcının varlığını reddetmek, onu yok saymak anlamına gelmektedir. Bu fiil, doğası gereği Cenâb-ı Hakk'ın varlığına dair delilleri geçersiz saymayı, eşyanın ve canlıların tevhide yönelik sayısız tanıklığını yalanlamayı da bünyesinde barındırmaktadır. Dolayısıyla Cenâb-ı Hakk'ın varlığını reddeden kişi bu fiiliyle Cenâb-ı Hak'la birlikte onun varlığını gösteren sayısız şahitlerin de hukukuna girmektedir. Aynı durum Cenâb-ı Hakk'ın sıfatları için de geçerlidir. Riyâ, nifâk, şirk gibi birbirlerinden beslenen farklı nedenler de Kur'ân'ın amellerin iptali için yeterli gördüğü gerekçelerdendir. Kişinin bir ameli Cenâb-ı Hakk'ın hoşnutluğunu kazanmak için değil de o şekilde görünmek için yapması olarak tarif edilebilecek riyâ fiili, İslâmî literatürde gizli şirk olarak ifade edilmektedir. Nifâk, kişinin eylem ve davranışlarının iç dünyasının aksine bir görünüm arz etmesidir. Şirk ise Cenâb-ı Hakk'ın dışında herhangi bir varlığa onun sıfatlarını veya sıfatlarından bazılarını hakiki anlamda nispet etmek olarak tarif edilebilir. İslâm teolojisinde bunlarla bağlantılı olarak niyetin ameller konusunda belirleyici rol oynadığı da bilinmektedir. Öte yandan konuyla ilgili gözden kaçırıldığı düşünülen önemli hususlardan biri, söz konusu soruda durumu incelenen kişinin tebliğe muhatap olup olmadığı mevzudur. İslâm düşünce geleneğinde farklı değerlendirmelere konu olan bu husus, ilgili soruya verilecek cevabın tatmin ediciliği konusunda önemli rol oynamaktadır. Tebliğin sahih bir surette kendisine ulaştığı kimselerin teklifin neticelerinden sorumlu olduğu görüşü Mâtürîdî ve Eş'ârî anlayışın ittifak ettiği hususlardandır. Dolayısıyla burada durumu incelenen kişi, tebliğin kendisine tam ve sahih bir surette ulaştığı birey olmalıdır. Kur'ân-ı Kerim'e göre bu kişiler, hak kendilerine apaçık belli olduktan sonra hala inkâr ve şirkte direttikleri için amellerinin ahirette kendilerine bir faydası olmayacaktır. Yani bu kimseler, neticelerinden habersiz olarak değil, bilerek ve isteyerek bu yolu tercih ettikleri için neticelerine de katlanmak durumundadır. Bunun imtihanın ruhuna uygun olduğu ve adalet duygusunu zedelediği söylenebilir. İlgili soruda gözden kaçırıldığı düşünülen bir diğer mesele ise amellerin iptal olması tehlikesinin Müslümanlar için de tüm canlılığıyla söz konusu olmasıdır. İslâm teolojisinin temel prensiplerinden birini ifade eden amellerin niyetlere göre şekilleneceğini belirten hadiste bu gerçek son derece açık bir şekilde ifade edilmektedir. Dolayısıyla eylemlerinde Cenâb-ı Hakk'ın hoşnutluğunu gözetmeyen kişi Müslüman olsa da sonuç değişmemekte ve amelleri iptal edilmektedir. Bu çalışmada yukarıda dillendirilen problem, akfî zeminde, konuyla ilgili ayetler eşliğinde İslâm teolojisi açısından cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Bu sorunu yüzeysel bir bakış açısıyla ele almanın kişiyi yanlış değerlendirmelere sürükleyebileceği, bu nedenle üzerinde etraflıca ve titizlikle durulması gerektiği görülmüştür. Yapılan incelemelerin neticesinde naslarda amellerin iptal edilmesine gerekçe olarak gösterilen hususların yerinde ve makul olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Deizm, Kur'ân, Ayet, Amellerin Boşa Gitmesi.

Giriş

Modern zamanların inanç problemlerinden ve din karşıtı düşüncelerinden birisi; Allah'ı evrenin oluşumunda ilk sebep olarak kabul etmekle beraber, onun evrene müdahale etmediğine inanmaktır. Deizm kavramıyla dile getirilen bu gibi söylemlerin dayandığı temel kabullere göre; insan, kendisi ve insanlık için nelerin doğru ve faydalı olduğunu tespit etme konusunda dinin esaslarına ve kâidelerine ihtiyaç duymamaktadır. Yararlı, iyi, olumlu davranışlar yapmak için dine gerek yoktur. Kişi herhangi bir dine tabi olmadan da iyi bir insan olabilir. Buradan hareketle şu mefhumda bir soru gündeme getirilmektedir: Şayet aslanan iyilik ise ve dinler de bu gaye için gönderilmişse o halde bir dinin, gönderiliş gayesini gerçekleştiren bireylerin amellerini – o dine inanmadıkları için – iptal etmesi ne kadar âdil ve makuldür? Birbirini gerektirmesi zorunlu olmayan bu ve benzeri söylemlerin aslında kişinin dünyada dilediğince bir hayat sürebilmesi önünde engel olarak gördüğü dini geçersiz kılmak ve işlevsizleştirmek suretiyle boşa çıkartma amacına matuf olduğu aşikârdır. Zira malumdur ki insanoğlu evrendeki her şey gibi kendisini de yaratan bir ilâhı kabul ettiği ve O'nun insanlara bir rehber (Peygamber ve ilâhî kitaplar) gönderdiğini kabul ettiği an, artık bu dünyada belli kayıtlar ve sınırlar içerisinde yaşamaya gerektiği hakikati ile yüzleşmek zorunda kalacaktır. İşte bu yüzleşmeden kaçış için deizm ve benzeri inanç akımları devreye girmekte, kişiye alternatif çıkış yolları sunmaktadır.

Konuyu İslâm özelinde incelediğimizde Allah'a inanan bir insanın, nübüvvet ve ilâhî kitap inancını reddetmesi hadisesinin bir çırpıda olamayacağını, bunun için bazı zihnî ve psikolojik süreçlerin devreye girmesi gerektiğini söyleyebiliriz. Yukarıda ifade ettiğimiz yüzleşmeyle bağlantılı olarak bu süreçlerde psikolojik faktörlerin daha baskın olduğunu ifade edebiliriz. Zira bu çalışmamızda da inceleyeceğimiz üzere İslâmiyet'ten deizme kayan kesimin öne sürdüğü aklî gerekçeler, çözülemeyecek problemler olmadığı gibi bunlar, özelde İslâm'ın genelde nübüvvet müessesinin dayandığı temel delilleri ve aklî zemini sarsabilecek güçte değildir. Ancak bu gerçek, deizme sebep olarak gösterilen gerekçelerin ve soruların tüm boyutlarıyla tatmin edici bir şekilde cevaplandırılması gerektiği hakikatini göz ardı etmemizi gerektirmemektedir. Nitekim bu çalışmada deizme yol açtığı söylenen bir soru incelenmekte ve Kur'ân ayetlerinin rehberliğinde kuşatıcı bir bakış açısıyla cevaplandırılması amaçlanmaktadır. Tefsir ilmi altında yapılan veya yapılacak olan çalışmaların, geçmiş birikimi bir kenara atmadan, günceli yakalamak, güncel sorunlara cevap vermek gibi bir kaygısının olması gerektiğini düşünmekteyiz. Bize göre Kur'ân gibi her çağa hitap eden evrensel bir mesajı inceleyen tefsir ilminin öncelikli görevlerinden biri, mutlaka yaşanan çağın kendine özgü manevî hastalıklarına Kur'ânî reçeteler sunmak olmalıdır. Kanaatimizce çalışmamızın önemi ve amacı bu bağlamda değerlendirilmelidir.

1. Deizme Genel Bakış

Genel olarak, vahyi ve vahyin bildirdiği Tanrı'yı ve dini inkâr ederek, yalnızca akıl yoluyla kavranan bir Tanrı'nın varlığını kabul eden düşünceye deizm denilmektedir. Deizmin temelinde evrene müdahale etmeyen bir tanrı tasavvuru ve Aydınlanma çağının doğal bir sonucu olarak akıl ile bilime duyulan büyük bir güven yer alır. Deizmin kabul ettiği tezler genelde şu şekildedir: 1.

Tanrı, ilk sebep olarak evreni ve değişmez yasaları yaratmıştır. 2.Tanrı'nın evrenle ilişkisi bir saatçinin saatini kurup bırakması gibi sadece başlangıç ve kurulum itibarıyla'dır. 3. Vahiy akla uygun olmalıdır. 4. Dinin kutsal kitabı aklın ışığında tahlil edilmeli, akıl dışı görülen unsurlara yer verilmemelidir.¹

Deizmin temel kabulleri arasında yukarıda zikredilen vahyin yani dinin akla uygun olması gerektiği ilkesi sonuna kadar işletildiğinde tarihî vahye bağlanmaya gerek kalmamakta, akla her bakımdan uygun olan şeyler din olmaktadır. Bu, tamamen aklın hükümran olduğu, vahye ihtiyaç duymayan “doğal din”dir.²

Öte yandan deizmin ön plana çıktığı dönem Aydınlanma çağıdır ve bu çağın düşünürleri çoğunlukla ateist veya deist isimlerden oluşmaktadır. Bu dönemde, ilk savunuculuğu İngiliz düşünür Edward Herbert (ö.1648) tarafından yapılan bu düşünce; ardından Voltaire (ö.778), Jean-Jacques Rousseau (ö.778) ve Thomas Paine (ö.1809) gibi isimlerle temsil edilmiştir.³ Hristiyanlıktan nefret eden bu düşünürler, bâtıl inançları ve din kurumunu ilerlemenin önündeki en büyük engel olarak görmüşlerdir. Fizik ötesine ve inanca karşı çıkarak, akli ve bilimi adeta kutsayan Aydınlanma düşüncesi, Tanrı'nın evrene müdahalesine kesin bir şekilde karşı çıkarak, kapalı ve düzenli bir evren görüşünü benimsemiş, Tanrı'yı en iyi durumda olan bitene karışmayan bir seyirci pozisyonuna indirgemıştır.⁴

Günümüze gelindiğinde ise yapılan bazı araştırmalar Türkiye'de inanç esaslarına bağlılığın küçük oranda da olsa zayıfladığını göstermektedir. Bu araştırmalardan birine göre katılımcıların %14'ü “Kur'ân ve diğer kitapların vahiyle geldiğine inanıyor musunuz” sorusuna “hayır” cevabı vermekte, %10'u ise cevap vermekten kaçınmakta veya “kararsız” olduğunu belirtmektedir. Aynı araştırmadaki bir diğer soru olan, “Allah'a inanıyor musunuz” sorusuna katılımcıların %86'ı evet derken, bu oran “Peygambere inanıyor musunuz” sorusunda %83'tür. Aradaki fark, yani Allah'a inanan kişilerden bazılarının Peygambere inanmadığını gösteren ve %3'e tekâbü'l eden bu farklılık, sözünü ettiğimiz zayıflamanın bir yönüyle deizmle ilgili olduğu şeklinde yorumlanabilir.⁵

2. Deizmin Nedenleri

Deizmin nedenleri arasında Hristiyan teolojisinden kaynaklanan pek çok sebep sıralanabilir.⁶ Ancak çalışmamızın gayesi konuyu İslâm özelinde incelemek olduğundan bu hususa girmiyoruz.

¹ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 209.

² Kanaatimizce bu ifadeden İslâm teolojisindeki akıl-din uyumu değil, aklın tabi olunan, vahyin ise tabi olan makamında konumlandırılması kastedilmektedir. Nitekim yukarıdaki ifadede yer alan “vahye ihtiyaç duymayan doğal din” tabiri, aklın doğru ve yanlışın tayin etmede tek ve yegane ölçü olduğunu dolayısıyla vahyin ışığına ihtiyaç duymadığını açıkça anlatmaktadır. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 363.

³ İbrahim Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, *Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 43.

⁴ Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 89.

⁵ Mak Danışmanlık (MAK), Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı, (Erişim 8 Ağustos 2022).

⁶ Örnek olarak; Hristiyanlıkta din adamlarının konumu, kilisenin baskısı, teslis inancı gibi sebepler zikredilebilir. Daha detaylı bilgi için bk. Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, 45-63.

a) Dünyevileşme İsteği: Deizmin genel sebebi olarak gösterilen dünyevileşme isteğinin⁷ Müslüman toplumlar içerisinde de etkili olduğunu görmekteyiz. Neredeyse insanlık tarihi kadar eski olan bu istek, Kur'ân'ın mucîzevî bir ifadeyle çizdiği hevâ ve hevesini ilah edinen kişi portresinde kendini bulmaktadır.⁸ Modern zamanlarda etki alanını hiç olmadığı kadar genişleten bu istek, insana dünyada cennet hayatını yaşayabileceği vehmini aşlamakta, böylelikle farkında olmasa da insanı arzu ve isteklerinin kölesi konumuna indirgemektedir.

b) İslâm'ın Bilimle Çatıştığı Zannı: İslâm hakkında yeterince bilgi sahibi olamamaktan veya İslâm'ı yanlış anlamaktan kaynaklanan sebeplerle İslâm'ın bilimle çatıştığı, modern değerlerle asla uyuşmayacak ilkeleri barındırdığı, insana özgürlük tanımadığı vb. gerekçelerden hareketle böylesi bir dinin hak olamayacağını öne sürülmektedir. Bu düşünceye göre, İslâm dünyasının pozitif bilimler ve teknoloji alanından geri kalmışlığı bu tezi desteklemektedir.

c) İslâm'ın Bâtıl Yorumlarını İslâm'la Özdeşleştirme: Modern hâricilik olarak nitelendirilebileceğimiz Daeş ve modern bâtınlık olarak isimlendirilebileceğimiz Fetö gibi örgütlerin İslâm ile özdeşleştirilmesi, deizme yönelişin nedenleri arasında gösterilmektedir.⁹

d) İslâm'ın Cevap Veremediği Soruların Olduğu İddiası: Deizmin nedenleri arasında gösterilen bir başka gerekçe ise İslâm'ın temel sorulara ve problemlere tatmin edici cevaplar veremediği iddiasıdır. Bunlar temelde Allah tasavvuru ile bağlantılıdır ki bu soruların tamamını bu çalışmada zikretmenin ve cevaplandırmanın mümkün olmadığını belirtmek durumundayız.¹⁰ Bu yüzden bunlardan sadece çalışmamıza konu olan soruyu aktarmak ve ilmî zeminde cevaplamak istiyoruz. İlgili soru şöyledir: İslâm inancına göre bir insan Müslüman ise - kötü davranışları sebebiyle - âhirette cehenneme gidecek olsa da hak ettiği cezayı çektikten sonra cennete gidecektir. Buna karşılık bir insan Müslüman değilse ahlâkî kurullarla örtüşen olumlu davranışlar sergileyen bir insan olsa da bu kişi cehenneme gidecektir. İlâhî adâlet buna nasıl müsaade eder?¹¹

Görüldüğü gibi yukarıda dillendirilen soru temelde Kur'ân'ın tasvir ettiği inanç-amel ilişkisine bir itiraz mahiyetindedir. Bu, tıpkı inkârcıların cehennemde sonsuza kadar kalması bağlamında dillendirilen, “sınırlı bir hayatta yapılanların karşılığı nasıl sınırsız bir ceza olabilir” suali gibi bu ilişkinin doğru bir şekilde anlaşılmasından kaynaklanan bir problemdir.

3. Kur'ân'da Amellerin Boşa Çıkmasını Anlatan Kavramlar

Kur'ân'da amellerin iptal edilmesine gerekçe olarak gösterilen durum ve davranışlara geçmeden önce bu ayetlerde sıkça zikredilen حَيَّ fiili üzerinde durmak istiyoruz. حَيَّ lafzı, etimolojik köken olarak “hayvanın yediklerinden dolayı karnının çatlayacak derecede şişmesi ve def-i hacet edememesi” anlamına gelmektedir. Bu fiil Kur'ânî terminolojide, hayvanın yarar

⁷ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, 63.

⁸ el-Furkan 25/43.

⁹ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, 65.

¹⁰ Habertürk Tv, “Türkiye'de deizm ne kadar yaygın? | Nedir Ne Değildir?”, YouTube (5 Ağustos 2022), 03:24:00-03:28:30.

¹¹ Habertürk Tv, “Türkiye'de deizm ne kadar yaygın? | Nedir Ne Değildir?”, 02:23:10-02:28:00.

umarak yediklerinin kendine hiçbir fayda sağlamaması, hatta kendini telef etmesi gibi kişinin de iyi gördüğü amellerinin kendisine hiçbir yararının olmadığını anlatmak üzere mecâzen kullanılmaktadır.¹² Kur'ân-ı Kerim'de amellerin iptali olgusunun ayrıca ضَيِّعَ “zayi oldu”,¹³ بَطَلَ “iptal oldu”¹⁴ gibi fiiller ve türevleriyle de ifade edildiği görülmektedir.

4. Kur'ân'da Amellerin İptal Olmasına Sebep Olarak Gösterilen Davranışlar ve İnanç Problemleri

Kur'ân-ı Kerim'de amellerin iptal olmasına yönelik olarak farklı gerekçeler zikredilir. Bunlardan bazıları davranışlarla alâkalı olsa da çoğunluğu temel inanç problemlerinden oluşmaktadır ki bunların başında şirk gelmektedir.

4.1. Amellerin İptali Bağlamında Kur'ân'da Şirk

Kur'ân'a göre şirk amelleri iptal eden temel gerekçelerden biridir. Hatta bu öyle güçlü bir gerekçedir ki, faraza Peygamberler şirke düşecek olsalar onların da amellerinin iptal olacağı, geçmişte Allah yolunda ortaya koymuş oldukları gayretlerin, taşımış oldukları faziletin hiçbir anlam ve değer taşımayacağı açıkça ifade edilir.¹⁵ Allah'ın en seçkin kulları olan Peygamberler üzerinden yapılan bu uyarıdan maksat, Zemaşerî'nin de belirttiği üzere şirkin dehşetli çirkinliğine karşılık, tevhidin ne denli mühim olduğunu ortaya koymak olmalıdır.¹⁶ Bir temsille mevzuyu biraz daha anlaşılır hale getirmek istersek şu misali verebiliriz: Söz gelimi bir babanın, “koyduğu bir kuralı çiğneyen çok sevdiği evladı dahi olsa geçmişteki bütün iyi davranışlarının kendi nezdinde boşa gideceğini” söylemesi, söz konusu kuralın baba nezdinde ne denli kıymetli ve anlamlı olduğunu göstermesi için fazlasıyla yeterli olsa gerektir.¹⁷

4.2. Amellerin İptali Bağlamında Kur'ân'da İnkâr

Kur'ân'a göre amelleri iptal eden temel inanç problemlerinden bir diğeri inkârdır. Allah'ı, O'nun ayetlerini, elçilerini ve koymuş olduğu hükümleri inkâr etmek, kişinin amellerini iptal etmektedir. Kur'ân'da bu gerçek sarıh bir şekilde ifade edilmektedir.¹⁸ Bu ayetlerden biri olan Mâide suresinin beşinci ayetinde Ehl-i kitabın yiyeceklerinin ve Ehl-i kitap kadınlarla evlenmenin helal olduğundan bahsedilir. Bu ayet şu ifadeyle son bulur:

¹² Bu fiilin diğer anlamları ile ilgili detaylı bilgi için bk. Cemâluddîn b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1994), 270-272; Muhammed b. Muhammed Murtezâ ez-Zebîdi, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (İskenderiye: Dâru'l-Hidâye, ts.), 19/192-193.

¹³ el-Bakara 2/143; Âl-i İmran 3/195; el-A'râf 7/170; .Hûd 11/115.

¹⁴ el-A'râf 7/118.

¹⁵ el-En'âm 6/84-88. İlgili bölümün tefsiri için bk. Ebu Hayyân Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999), 4/573-577.

¹⁶ Ebu'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidit't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1987), 3/113.

¹⁷ Âlemlere rahmet olarak gönderildiği bildirilen Hz. Peygamber'e (s.a.v.) (el-Enbiyâ 21/107.) ortak koşması halinde amellerinin boşa gideceğini söyleyen ayet, sözünü ettiğimiz hususa üst perdeden doğrudan dikkat çekmektedir. ez-Zümer 39/65.

¹⁸ Âl-i İmrân 3/21-22; el-A'raf 7/148; el-Kehf 18/105.

وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ

“Kim inanmayı reddederse ameli kesinlikle boşa gider. O, âhirette de hüsrana uğrayanlardandır.”

Bu ifadenin Ehl-i kitabın “şayet Allah dinimizden râzı olmasaydı kadınlarımızla nikahlanmanızı helal kılmazdı” şeklindeki itirazları üzerine nâzil olduğu aktarılır.¹⁹ Müfessirler bu ifadede geçen imanın inkârı olgusunu çeşitli şekillerde tefsir eder. Râzî (ö. 606/1210) buradaki imandan kastedilenle ilgili farklı görüşleri aktarır. Buna göre iman lafzı, imanın sahibi (merciî) olması sebebiyle Allah'tan veya imanın levâzımından olması sebebiyle kelime-i tevhitte mecâzdır.²⁰ Neseffî'ye göre (ö. 710/1310) bu ifade Allah'ın helal ve haram kıldıklarını inkâr etmek anlamına gelir.²¹ Beydâvî (ö. 685/1286) İslâm'ın şeâirini inkâr eden hatta bu şeâirden imtina eden kişilerin amellerinin iptal olacağını söyler.²² Çağdaş müfessirlerden Vehbe ez-Zuhaylî ise bu ifadeyi, usûlü ve fûrû'uyla inanç esaslarından veya Allah'ın göndermiş olduğu şeriatin hükümlerinden herhangi birinin inkâr edilmesi olarak açıklar.²³

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla, ayetteki iman lafzı şemsiye bir kavramdır. Bununla Allah'ın iman edilmesini emrettiği tevhid, nübüvvet müessesesi, bu müessesenin hakiki temsilcileri olan Peygamberler ve bu Peygamberlerin Allah katından getirdiği hükümler kastedilmektedir. Kim bunlardan birisini inkâr ederse ameli boşa çıkar; yani dünyadayken yaptığı ameller hangi nitelik ve nicelikte olursa olsun geçersiz olur.

4.3. Amellerin İptali Bağlamında Kur'ân'da Dinden Dönme

Kur'ân'ın bu konuda sunduğu bir diğer gerekçe, kişinin hak dini yani İslâm'ı kabul ettikten sonra dinden çıkmasıdır. Konuyla ilgili ayette, kişinin dininden dönmesi ve bu hal üzere ölmesi halinde amellerinin iptal olacağı, ahirette ise ebedî olarak cehennemde kalacağı açıkça ifade edilir.²⁴ Bu ayet iki bölümden oluşmaktadır. Ayetin başlangıcında haram aylarda savaşmak, fitne çıkarmak ve insanları Allah yolundan alıkoymak gibi hususlar üzerinden Müslümanlar ile müşriklerin davranışları mukayese edilirken, son bölümünde dinden dönen ve kâfir olarak ölen kişinin amellerinin iptal olacağından bahsedilir. Müfessirlerin ayetin ilk bölümü için daha çok sebep-i nüzul eşliğinde ayeti tarihsel arka planı üzerinden açıklayan bir tefsir tarzı benimsedikleri görülürken, ikinci bölümde ayette mutlak olarak ifade edilen ve amellerin iptali için gerekçe gösterilen irtidâtın (dinden dönmenin) ve kâfir olarak ölmenin başka naslarla takyîd edilip

¹⁹ Ebu Abdullah Şemsuddîn el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru'l-Kütubu'l-Misriyye, 1964), 6/79.

²⁰ Ebu Abdullah Muhammed Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1999), 11/295-296.

²¹ Eb'ul-Berekât Hâfızuddîn en-Neseffî, *Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil* (Beirut: Dâru'l-Kelime't-Tayyib, 1998), 5/428.

²² Nâsirüddîn el-Beydâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil* (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1997), 2/116.

²³ Vehbe b. Mustafa ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr* (Şam: Dâru'l-Fikri'l-Muâsira, 1997), 6:95.

²⁴ el-Bakara 2/217.

edilmediği, irtidâtın dünyadaki ve ahiretteki neticelerini, ayrıca mürtede terettüp eden fikhî hükümleri açıklamaya çalıştıkları görülür.²⁵

4.4. Amellerin İptali Bağlamında Kur'ân'da Nifak

Kur'ân-ı Kerim'de amellerin boşa gitmesine sebep olarak gösterilen bir diğer inanç problemi münafıklıktır. İnanmadığı halde inanmış gibi görünen bu iki yüzlü tavır, Kur'ân'da oldukça keskin ifadelerle eleştirilmiş, bu kimselerin iki yüzlü tutumları ve davranışları sebebiyle amellerinin boşa gideceği,²⁶ hatta ahirette cehennem en aşağı derekesinde yer alacakları açıkça ifade edilmiştir.²⁷ Münafıkların karşı karşıya kaldıkları bu feci akibetin sebeplerinden biri, Allah'ın gazabını celbeden şeylerin peşine düşmeleri ve O'nun hoşnut olacağı şeylerden nefret etmeleridir²⁸ kibu noktada kâfirler ile benzeşirler. Zira kâfirlerin amellerini iptal eden tavırlarının altında, Allah'ın indirdiğini beğenmemek şeklinde kibir kokan bir hastalık yatmaktadır.²⁹

Kur'ân'da bunun dışında Hz. Peygamber'e karşı sesini yükseltmenin de amellerin iptaline neden olabileceği belirtilir.³⁰ Çağdaş müfessirlerden İbn Âşûr, amellerin iptaline konu olan ses yükseltme davranışından ziyade bu davranışın sonuçlarına odaklanmak gerektiğini söyler. Ona göre bu ilâhî uyarıya rağmen, kişinin Hz. Peygamber'e karşı edep sınırlarını aşan davranışlarda bulunması ve bunu devam ettirmesi, zamanla Hz. Peygamber'in saygın kişiliğini hafife almak gibi kişinin imanını zedeleyen kötü sonuçlara yol açacağı için mü'minler bu konuda ciddi bir şekilde uyarılmıştır.³¹ Elmalılı Hamdi Yazır'a göre ayetteki nehiy, sadece hafife almak veya saygısızlık kastıyla yükseltilemeyen seslere yönelik sınırlı bir nehiy değildir. Zaten mü'minlerden kasten böyle bir saygısızlık yapmaları beklenmez. Ayetin sonunda yer alan *وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ* "farkında olmaksızın" kaydının işaret ettiği üzere kişinin kastı saygısızlık olmasa da Peygamber'e (s.a.v.) karşı böyle bir davranış sergilediği takdirde amellerinin iptal edilmesi söz konusu olabilecektir. Zira bazı davranışlar vardır ki küfür maksadıyla yapılmasalar bile küfür tehlikesini hâiz olurlar. Peygamber'e (s.a.v.) ezâ bu kâbildendir. Nitekim rivayetlerde bu ayet nâzil olduktan sonra Hz. Ömer'in (r.a.) Hz. Peygamber'le (s.a.v.) gizlice konuşur gibi sessizce konuştuğu, güçlü bir sese sahip olduğu için amellerinin iptal olacağı ve cehenneme gideceği endişesini taşıyan Sabit b. Kays'ın ancak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tesellisi ile teskin edilebildiği aktarılır.³²

²⁵ el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 6/44-47; el-Beydâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, 1/136-137.en-Neseî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, 1/181; Ebu Hayyân Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru'l-muhîr fi't-tefsîr*, 2/391-392; ez-Zuhayli, *et-Tefsîru'l-Munîr*, 2:261-267.

²⁶ et-Tevbe 9/61-69; el-Ahzâb 33/12-19.

²⁷ en-Nisâ 4/145.

²⁸ Muhammed 47/28. Râzi tefsirinde, Allah'ın gazabını celbeden şeyler ile hoşnut olacağı şeylerin ne olduğu hakkında yapılan yorumları aktarır. Bu yorumlar sırasıyla şöyledir: 1- Hz. Peygamberin (s.a.v.) nübüvvetini inkâr etmektir, İslâm'ı kabul etmek. 2- İnkâr, iman 3- Şeytanın dâvet ettiği ayartıcı şeyler, Kur'ân'a ve delile dayanmaktır. er-Râzi, *Mefâtihu'l-gayb*, 28/58.

²⁹ Muhammed 47/9.

³⁰ el-Hucurât 49/2.

³¹ Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984) 26:221.

³² Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 6/4451-4452.

Bu ayetin verdiği mesaj, Peygamberler gibi Kur'ân'ın senâsına mazhar olmuş öncü nesil sahabenin de amellerinin garanti altına alınmış olmadığını, herkes gibi onlar için de imtihan süreçlerinin aynen belki de daha ağır bir şekilde işlediğini göstermesi açısından oldukça anlamlıdır.

5. İnkârcuların Amellerinin Boşa Gitmesinin İlähî Adâlet ile İlişkisi

Bu başlık altında ilgili naslar eşliğinde söz konusu soru aklî zeminde yanıtlandırılmaya ve vüzûha kavuşturulmaya çalışılacaktır. Ancak öncelikle çalışmamıza konu olan bu soruyu yeniden hatırlamanın yararlı olacağını düşünüyoruz. İlgili soru şöyledir: İslâm inancına göre çevresine zararı dokunmayan, ahlâkî kurallara riayet eden, erdemli bir hayat sürme gayesinde olan bir münkir, amellerinin boşa gitmesi sebebiyle cehenneme gidecekken, çevresine herhangi bir faydası dokunmayan, temel ahlâkî değerlere dahi kayıtsız kalan bir Müslüman ise zararlı eylemlerine rağmen - cehenneme gidecek olsa da - en nihayetinde imanı sebebiyle cennete gidecektir.³³ Bu durum ilâhî adâlet ile nasıl telif edilebilir?

Bu soruda sözü edilen inkârcının tebliğe muhatap olup olmadığı belirsiz olduğu için biz konuyu her iki ihtimali de dikkate alarak açıklamaya çalışacağız.

5.1. Tebliğin Ulaşmadığı İnkârcı Kişinin Durumu

İslam tebliğinin ulaşmadığı kimseler literatürde ehl-i fetret olarak isimlendirilir. Bu kişilerin durumu hakkında öne sürülen görüşleri dört maddede ifade etmek mümkündür.

1- İnsanların dinî açıdan sorumlu tutulmasını peygamber davetinden haberdar olma şartına bağlayan yaklaşımın bir sonucu olan görüşe göre ehl-i fetret; müşrik, putperest, hatta inançsız bile olsa teklife muhatap olmadığından âhirette kurtuluşa erecek ve cennete girecektir. Eş'ariyye'nin çoğunluğu başta olmak üzere İmam Şâfîi ve az sayıda Mâturidî alimin savunduğu bu görüşün Kur'ânî referansı, peygamber gönderilmedikçe insanlara azap edilmeyeceğini anlatan ayetlerdir.³⁴

2- Ehl-i fetret Allah'ın varlığına ve birliğine inanmak, ayrıca akıl yoluyla bilinebilecek iyi davranışları yapmaktan, kötü davranışlardan sakınmaktan sorumludur. Bu kişilerden akıl yoluyla ulaştıkları yükümlülükleri yerine getirenler kurtulurken, yerine getirmeyenler ise azaba uğrayacaktır. Zira kusursuz bir bilgi kaynağı olmamakla birlikte akıl, Allah'ın varlığını bilme ve temel konularda iyi ile kötüyü ayırt etme kabiliyetine sahiptir. Başta İmam Ebû Hanîfe olmak üzere İmam Mâtürîdî ile bu mezhebe bağlı ulemânın çoğunluğu ve Mu'tezile'nin tamamı bu görüşü savunmaktadır. Bu görüşün savunucuları, birinci görüşün referans aldığı resul gönderilmedikçe azap edilmeyeceğini söyleyen ayetteki azabı, dünyadaki azap olarak tefsir ederler.³⁵

³³ Ebu Hamid Muhammed el-Gazzâlî, *Faysalu't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka* (Beyrut: Dâru'l-minhâc, ts.) 100.

³⁴ el-İsrâ 17/15-16; eş-Suarâ 26/208-209; el-Kasas 28/59.

³⁵ Metin Yurdağür, "Fetret", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/476-479.

3- Ahmed b. Hanbel'in naklettiği bir hadise göre ehl-i fetretin durumu âhirette yapılacak bir imtihandan sonra belli olacaktır. Bu hadiste, âhirette sağrıların, akîl sorunları olanların yanı sıra ehl-i fetretin Allah'a karşı mazeret beyan edecekleri, bunun üzerine onların bir tür imtihandan geçirilecekleri, itaat edenlerin kurtulacağı, isyan edenlerin ise azaba uğrayacakları aktarılır.³⁶ İbn Teymiyye, İbn Kesîr, İbn Kayyim el-Cevziyye ve İbn Hacer olmak üzere Seleflerin çoğunluğu bu görüştedir.³⁷

4- Ehl-i fetret dirilmelerinin ardından hesaba çekilecek ve hak ettikleri ceza süresince mahşer yerinde azap görecek ve ardından hayvanlarla birlikte yok edilecektir. İmam Rabbânî'nin savunduğu bu görüşe göre inanç konusu olan gaybî meseleler âhirette açıklığa kavuşacağından bunlara o esnada inanmak bir değer ifade etmeyecektir. Bu kişilerin âhirette imtihana tâbi tutulmaları ise öte âlemin ceza veya mükâfat yeri olmasına aykırıdır. Bunların cehenneme girmesi de ilâhî adalete uygun değildir.

Gazzâlî Cenâb-ı Hakk'ın rahmetinin genişliğini izah ettiği bir bölümde geçmiş ümmetlerin çoğunluğunun bir saat, bir müddet veya bir an hafif bir azaba uğratılacak olsa da ilâhî rahmetin onları da kuşatacağını söyler ve kendi döneminde yaşayan Hristiyan Rumların çoğunluğunu da bu rahmetin kapsadığını ekler. Rahmetin kuşatacağı Hristiyan Rumlardan kastının kendisine davetin ulaşmadığı kişiler olduğunu söyleyen Gazzâlî, bu kesimi üç gruba ayırır: Bunlardan birincisi kendilerine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) adı dahi ulaşmamış kimselerdir. İkincisi, İslâm topraklarına komşu bölgelerde yaşayan kendilerine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) adı ve daveti hakkıyla ulaşmış kişilerdir ki bunlar bilerek bu daveti reddetmeleri halinde ebedî azaba uğrayacaktır. Üçüncü grup ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) adını ve davetini eksik veya yanlış bir şekilde işitmiş olan sahih ve ilgi uyandırıcı bir davete muhatap olamamış kimselerdir ki Gazzâlî bu kimselerin de birinci gruba aynı hükme dahil olduğunu belirtir.³⁸

Çağdaş müfessirlerden Reşid Rıza, davetin kendisine sahih şekliyle ulaşmadığı kişilerin İslâm'ın hükümleriyle mükellef tutulamayacağını söyler. Ona göre, bu kişiler farklı zihni kabiliyetlere sahiptir. Ayrıca terbiye edilme şekilleri ve hayatta karşılaştıkları şeyler çeşitlilik arz etmektedir. Dolayısıyla Cenâb-ı Hak âhirette bütün bu etkenleri göz önünde bulundurarak bu kişileri ihtiyarî fiilleri üzerinden hesaba çekecek, hak ettikleri karşılığı verecek, dilerse hak ettiklerinin fazlasını da lütfundan ikrâm edecektir.³⁹

Bu noktada şu hususa dikkat çekmek isteriz: Hakkın kendisine karmakarışık veya belirsiz şekilde ulaştığı kişiler Gazzâlî'ye göre tebliğin kendisine ulaşmadığı kişilerle aynı pozisyondadır ki bunların durumlarıyla ilgili İslâm âlimlerinin görüşleri yukarıda sıralanan dört madde etrafında şekillenmektedir. Hülâsa edecek olursak; tebliğe muhatap olmayan veya eksik muhatap olan bu

³⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnâvut v.dğr. (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2001), 26/228. (No. 16301).

³⁷ Yurdağür, "Fetret", 12/477-479.

³⁸ el-Gazzâlî, *Faysalu't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*, 102-103.

³⁹ Muhammed Abduh - Reşid b. Ali Rıza, *Tefsîru'l-Menâr* (Kâhire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmmetu li'l-Kitâb, 1990) 1/58.

kişilerin birinci seçeneğe göre doğrudan cennete gideceğini, ikinci seçeneğe göre cennet veya cehenneme gitmelerinin aklını doğru kullanma ve buna göre tavır alma durumuna göre belirleneceğini, üçüncüsüne göre âhirette bir imtihana tabi tutulacakları ve âkibetlerinin bu imtihanın neticesine göre şekilleneceğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte Gazzâlî'nin davetin sadece duyulmasını yeterli görmeyerek, sahih surette işitilmesi kaydını düşmesi, hatta bir adım daha ileri gitmek suretiyle bu davetin kişide ilgi uyandırıcı bir tarzda olması gerektiğini öne sürmesi kanaatimizce ilgili ayetlerin delâletine daha mutâbık bir yorum olarak görünmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla konumuzu teşkil eden sorudaki kişinin tebliğe muhatap olmaması veya eksik, yanlış bir tebliğe muhatap olması durumunda karşılaşacağı sonuçlarla ilgili kâhir ekseriyetin etrafında toplandığı ilk üç görüş çerçevesinde akıl ve mantık ilkeleriyle çelişen, adâlet duygusunu zedeleyen herhangi bir durumun olmadığını söyleyebiliriz.

5.2. Tebliğin Ulaştığı İnkârcının Durumu

İlgili sorunun asıl problemleri görünen kısmı, tebliğin ulaştığı inkârcıların âkibetleriyle ilgilidir. Aşağıda bu konu temelden incelenecektir ancak bunun öncesinde şu gerçek akılda tutulmalıdır: Durumu incelenen kişi İslâm davetine sahih şekliyle, ilgi uyandıracak tarzda muhatap olmuş birisidir. Yani bu kişi, İslâm'ın kendisine yanlış anlatıldığı veya İslâm'ı sadece bir yönüyle işitmiş biri değildir. Dolayısıyla bu kişi için İslâm'ı bilememe, Hz. Muhammed'i (s.a.v.) eksik veya yanlış tanıma gibi mazeretlerin hiçbiri geçerli değildir. Sözüünü ettiğimiz hususu teyit etmesi açısından aşağıdaki ayetin üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

إِنَّ الدِّينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَشَاقُّوا الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا وَسَيُحِطُّ أَعْمَالَهُمْ

“Yolun doğrusu kendilerince apaçık anlaşıldığı halde inkârda ısrar edenler, Allah yoluna engel koyanlar ve resule muhalefet bayrağı açanlar asla Allah’a bir zarar veremeyeceklerdir; bu (tutum) amellerini de geçersiz kılacaktır.”⁴¹

Ayette konumuzla ilgili iki nokta oldukça dikkat çekicidir. Bunlardan birincisi *مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ* “kendilerine doğru yol (hidayet) apaçık belli olduktan sonra” vurgusu, ikincisi ise *سَيُحِطُّ أَعْمَالَهُمْ* “(Allah) onların amellerini iptal edecektir” ifadesidir. Yani Cenâb-ı Hakk'ın amellerini iptal ettiği kişiler, gerçeğin yani “hak”kın kendisine karmakarışık veya belirsiz bir şekilde anlatıldığı kişiler olmayıp, “hak”kın olabildiğince açık bir şekilde kendilerine tebeyyün ettiği kişilerdir. Bunların amellerinin iptal edilmesinin gerekçesi, hakkı bilerek reddetmeleridir. Bu kimselerin ayette ayrıca Peygamber'e (s.a.v.) karşı gelmek, yani onun nübüvvetini reddetmek vasıflarıyla öne çıkarılması, deizm bağlamında oldukça mânidardır.⁴²

⁴⁰ Kur'ân'da elçilerin gönderilmesinin bir amacının da insanların “Cenâb-ı Hakk'a karşı bize elçiler, uyarıcılar gelmedi ki peşinden gidelim” (el-Mâide 5/19.) şeklinde imtihanın geçerliliği ve hakkâniyetine gölge düşürücü bir mazeret öne sürmelerinin önünü almak olduğu açıkça ifade edilir. en-Nisâ 4/165. Nitekim kişinin kendi vicdanında âdil bir imtihandan geçtiğini düşünmesi, ancak davetin kendisine herhangi bir mazeret öne süremeyecek bir netlikte ulaşması halinde mümkün olacaktır ki kanaatimizce söz konusu ayetler bu gerçeğin ifadesi olarak anlaşılmalıdır.

⁴¹ Muhammed 47/32.

⁴² Benzer mefhumdaki ayetler için bk. el-Bakara 2/109, 145, 159, 213; Âl-i İmrân 3/21; en-Nisâ 4/115.

İlgili soruya dönecek olursak, bu kişi İslâm'ı reddeden, inkâr eden birisidir, bu yüzden öncelikle dikkat çekilmesi gerektiğini düşündüğümüz şey, inkârın yani küfrün mahiyetidir. Bu soruyu dillendirenler genellikle bu hakikati kuşatıcı bir şekilde idrak edemedikleri için meselenin bize göre özünü ıskalamakta ve konuyu doğru değerlendirememektedir.

5.2.1. Küfrün Mahiyeti Açısından İnkârcının Amellerinin Boşa Gİtmesi

Küfür lügatte bir şeyi örtmek anlamına gelir. Bu sebeple karanlılıkla kişileri örtmesi sebebiyle geceye de kâfir denir. Bir diğer anlamı nankörlük olan küfür lafzı,⁴³ terim olarak, Cenâb-ı Hakk'ın birliğini, şeriatı veya nübüvvet müessesini inkâr etmek anlamına gelir ki bu en büyük küfürdür.⁴⁴ İslâm'ın temelini oluşturan inanç esaslarından herhangi birini inkâr eden kişiye, hakkı örttüğü için kâfir denilir.⁴⁵

Peki bir inanç problemi olarak küfrün mahiyetinde ne vardır? Bu durum, gerçekten “sadece basit bir kabul/ret mevzusu” kadar basitleştirilecek küçük bir mevzu mudur? Yoksa özde kişinin varoluşunu, genelde kâinatın yaratılışını doğrudan ilgilendiren hayatî bir konu mudur?

İnanmak veya inanmamak, elbette yaratılışın - insan özelinde - en hayâtî, en değerli, en mühim mevzusudur. Dolayısıyla bu konuyu, yukarıdaki ifadeler ve benzerleri üzerinden basitleştirmeye, değersizleştirmeye çalışmak aslında insanın kendisini değersizleştirme yanılığından başka bir şey değildir. Bu yüzden biz öncelikle insanın yaratılış gayesi üzerinde durmak istiyoruz. Kur'ân-ı Kerim'de insanların yaratılış gayesinin, *وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ* “insanları ve cinleri ancak (beni tanısınlar ve) bana kulluk etsinler diye yarattım”⁴⁶ ayeti gereğince Cenâb-ı Hakk'ı tanımak ve O'na kulluk etmek olduğu ifade edilir.

Ayetteki *يَعْبُدُونِ* “ibadet etsinler” ifadesi genellikle kulluk ekseninde tefsir edilmektedir. Ancak Mücâhid'in bu ifadeyi *يَعْرِفُونَ* “beni (bilsinler) tanısınlar diye” şeklinde tefsir ettiği aktarılır ki müfessirlerden Begavî de bu tefsiri tercih eder.⁴⁷ Ebussuud Efendi, bu ifadenin *يَعْرِفُونَ* “beni (bilsinler) tanısınlar diye” şeklinde tefsir edilmesi halinde sebebin müsebbebe itlâkı kâbilinden ibadetin marifete itlâk edildiği şeklinde bir açıklamanın doğru olacağını söyler. Bu durumda ayetten Cenâb-ı Hakk'ın insanları kulluğu netice veren mârifet (tanıma/bilme/bilgi) için yarattığı anlaşılır.⁴⁸

Mâturidî tefsirinde “sadece bana ibadet etsinler” ifadesine dikkat çeker ve bunun şirkin reddine yönelik bir vurgu olduğunu belirtir. Ona göre bu ifade, müşriklerin Allah'tan başkasına

⁴³ Nankör anlamında kullanıldığı ayetlerden bazıları için bk. eş-Şuarâ 26/19; en-Neml 27/41; ez-Zuhruf 43/15.

⁴⁴ Küfür lafzının inkâr anlamında kullanıldığı ayetlerden bazıları için bk. el-Bakara 2/41; el-İsrâ 17/99; el-Furkân 25/55; en-Nûr Sûresi 24/55.

⁴⁵ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1991), 714.

⁴⁶ ez-Zâriyât 51/56.

⁴⁷ Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mesud el-Begavî, *Meâlimu't-tenzil fi tefsiri'l-Kur'ân* (Riyad: Dâru't-Tayyibe li'n-Neşr, 1997), 7/380.

⁴⁸ Ebussuûd Muhammed b. Mustafa *İrşâdu akli's-selîm ile mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.), 8/145. Ayetin tefsiriyle ilgili diğer yorumlar için bk. el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 17/55.

kulluğu câiz görmelerine⁴⁹ bir cevaptır. Bu durumda ayet, “ibadeti (kulluğu) sadece bana has kılmanız için sizi yarattım” anlamına gelir. Ayetin muhtemel diğer manalarını da aktaran Mâturîdî ayetin bir yorumuna göre şu anlama geldiğini söyler: Ben cinleri ve insanları, ancak her birinin yaratılışında, benim vahdâniyetime, ibadetin sadece bana yapılması gerektiğini gösteren niteliklerle yarattım. Eğer bunun üzerinde hakkıyla düşünürlerse bu nitelikler, onları benim birliğime, bana ibadet ve şükür görevlerini icra etmeye götürür.⁵⁰

Mâturîdî'den yukarıda aktardığımız yorum dikkat çekici olmakla birlikte Kur'ân'ın bütünlüğüne de uygundur. Zira Cenâb-ı Hak incelemiş olduğumuz ayetin öncesindeki bir bölümde, düşünenler için yeryüzünde tevhide ulaştırıcı deliller olduğunu bildirdikten hemen sonra “Kendi nefislerinizde (öz benliğinizde de), nice deliller vardır. Hâlâ bunları görmüyor musunuz?” şeklindeki hitabıyla insanoğluna marifetullah merdivenlerine âfâk üzerinden çıkılabileceği gibi enfüs basamakları üzerinden de çıkılabileceğini ihtar eder.⁵¹

Yukarıda paylaştığımız yorum ve açıklamaların da teyit ettiği üzere ilgili naslar açık bir şekilde insanoğlunun yaratılış gayesi ile ilgili olarak öncelikli görevinin kendi yaratıcısını bulmak ve tanımak olduğunu bildirmektedir. Zira insan ancak bildiği ve tanıdığı bir ilâha kulluk edebilir. Ayette kulluğa yapılan vurgunun, Cenâb-ı Hakk'ı bilip tanıdıktan sonra takınılması gereken tavra yönelik olduğu söylenebilir. Şu halde bu ayetin ifade ettiği gerçeği mefhum-u muhalifinden değerlendirdiğimizde şunu söyleyebiliriz: Şayet insanlık yaratıcısını bilmeyecek ve tanımayacak olsaydı, Cenâb-ı Hak insanoğlunu yaratmazdı. Bu noktada kıyametin Allah'a inanan insan sayısının ekall-u kalil (azın da azı) denecek derecede oldukça azaldığı, inkârın ve kötülüğün hiç olmadığı kadar zirve yaptığı bir dönemde kopacak olması da oldukça anlamlıdır.⁵² Bu gerçek, Cenâb-ı Hakk'ı tanımadıkça ve sadece O'na kulluk etmedikçe insanoğlunun da dünyanın da bir anlam ve değer ifade etmeyeceğinin bildirisi hükmündedir.

Peki öncelikli amacı ve görevi yaratıcısını bulmak ve tanımak olan insan, bunu ne şekilde, hangi metotlarla gerçekleştirecektir? İnsanoğlunun boş yere yaratılmadığını söyleyen⁵³ Kur'ân'ın insanoğlunu Rabbini bilme ve tanıma serüveninde başıboş bırakması beklenemezdi. Nitekim öyle olmuş, Kur'ân insanoğluna Rabbini bilme ve tanımanın yollarını çeşitli üslup ve ifade kalıplarıyla olabildiğince açık bir şekilde tarif etmiştir. Kur'ân'ı bu bağlamda incelediğimizde insanoğluna bu konuda üç büyük tanıtıcı takdîm ettiğini görürüz. Bunlardan birincisi bizatihi Kur'ân'ın kendisidir.⁵⁴ İkincisi Hz. Peygamber'dir (s.a.v.).⁵⁵ Üçüncüsü ise bütün genişliği ve içerisinde

⁴⁹ ez-Zümer 39/3.

⁵⁰ Ebu Mansûr el-Mâturîdî, *Te'vilâtu ehli's-sünne* (Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l İlmiyye, 2005), 9/394-395.

⁵¹ ez-Zâriyât 51/20-21.

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Fiten”, 13 (No. 7067).

⁵³ el-Mü'minun 23/115.

⁵⁴ Hûd 11/13; el-İsrâ 17/88; el-Kasas 28/49; et-Tûr 52/34.

⁵⁵ el-Bakara 2/23; Yunus 10/38; en-Nahl 16/89; el-Kehf 18/110.

barındırdığı sayısız varlığıyla evrenin tamamıdır.⁵⁶ Bu üç tanıtıcı bir bütünlük içerisinde, birbirini destekleyecek biçimde insanoğluna Rabbini çeşitli şekillerde tanıtmaktadır.

Bu üç tanıtıcıdan özellikle evrenin tevhide olan delâleti ve şehâdeti Kur'ân'da o kadar çok sık vurgulanır ki, insan artık kâinatı adeta yazarını tanıtan bir kitap olarak algılamaya başlar. Kur'ân'a göre tabiattaki her bir olgu tıpkı metluv ayetler gibi birer ayettir ve kendisine selim bir kalple nazar eden kişiye yaratıcısını tanıtmaktadır. Her şeyin Cenâb-ı Hakk'ı tesbih ettiğini ifade eden ayet aslında tam da bu noktaya ışık tutmaktadır. İlgili ayet şöyledir:

تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا

“Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O’nu tesbih eder; O’nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız. O halîmdir, bağışlayıcıdır.”

Müfessirler her şeyin Cenâb-ı Hakk'ı tesbih etmesi konusunu genellikle şuurlu ve şuursuz varlıklara göre iki türlü tefsir eder. Buna göre akıllı varlıklar kavli, akılsız varlıklar ise ilâhî iradeye boyun eğmek ve tevhide delâlet etmek suretiyle hâlî (hal diliyle) tesbihte bulunmaktadır.⁵⁷ Mâtürîdî de buradaki tesbihin mahiyetinin iki manaya hamledilebileceğini söyler. Bunlardan birincisi her şeyin Allah'ın varlığına ve birliğine tanık olmasıdır. İkincisi ise Allah'ın her bir şeyin içine, bu tesbihi yerleştirmesidir ki bunun anlaşılması mümkün değildir.⁵⁸ Akılsız varlıklar için buradaki tesbihin hal diliyle olduğu kanaatine katılan Zemahşerî'ye göre mevcudâtın tesbihi, yaratıcılarının hikmeti ve kudretine delâlet etmeleridir. Eşyanın tevhide delâleti o kadar açıktır ki, ayette bu husus, sanki konuşan biri gibi yaratıcılarını şirkten tenzih ettikleri şeklinde ifade edilmiştir. Varlıkların hal diliyle yaptığı bu tesbihi anlamayanlar ise müşriklerdir.⁵⁹

Çağdaş müfessirlerden Reşid Rıza'ya göre varlıkların yaratılışındaki hikmet; Allah'ın bütün kemâl sıfatlarla muttasıf bir Rab olarak tecelli etmesi ve bu tecelliye karşılık olarak varlıkların onu tanınması, ona şükür, hamd ve tesbihte bulunmasıdır. Bu evren, O'nun isimlerinin ve sıfatlarının mazharı, hamd ile şükürün tercümanıdır. Zira hiçbir şey yoktur ki onu tesbih ediyor olmasın.⁶⁰

Bazı müfessirlerin kâinatı adeta harfleri, kelimeleri ve cümleleriyle yazarına delâlet eden anlamlı bir kitap olarak görmesi, eşyanın tevhide olan güçlü ve zengin delâletinin vezir bir ifadesinden başka bir şey değildir. Söz gelimi Elmalılı Hamdi Yazır'ın evren için “tevhidi okutan bir kitap” ifadesini,⁶¹ Said Nursî'nin çeşitli bölümlerde “mücessem Kur'ân-ı Ekber-i Âlem” gibi

⁵⁶ el-Bakara 2/164; Âl-i İmrân 3/190; er-Ra'd 13/2-4; er-Rûm 30/21-25, 46, 48, 50.

⁵⁷ Ebu'l-Hasan Ali el-Vâhidi en-Nisâbüri, *el Vasît fi tefsiri'l-Kur'âni'l-mecîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1994), 3/109; el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 10/266; el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, 3/256; Muhammed Seyyid Tantavi, *et-Tefsîru'l-vasît li'l-Kur'âni'l-kerim* (Kâhire: Dâru Nehdati Mısır li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzi', 1998), 8/360.

⁵⁸ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, 7/52.

⁵⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/669-670.

⁶⁰ Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 8:302.

⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 4/2344.

benzetmelerle sıklıkla “kitap” metaforunu kullanması, sözünü ettiğimiz hususun bazı örneklerindedir.⁶²

Bütün bunlar, yani eşyanın tevhide delil olmak sûretiyle Cenâb-ı Hakk'ı tesbih edişi, kâinatın adeta anlamlı bir kitabın harfleri, kelimeleri ve cümleleriyle yazarını tanıtmaya bize küfrün mâhiyetine dair ciddi ipuçları sunmaktadır. Nitekim çağdaş İslam âlimlerinden Nursî, kâfirin sonsuz bir cehennemle cezalandırılışının hikmetini beyan ederken küfrün mahiyeti ile ilgili oldukça dikkat çekici açıklamalarda bulunur. Onun ilgili bölümdeki açıklamaları özetle şöyledir:

Küfür bir tahriptir, bir kötülüktür. Ancak o kötülük, içerisinde bütün kâinatı tahkîr etmeyi, - eşya esmâ-i ilâhiyenin cilveleri olduğundan - esmâ-i ilahiyenin tamamını tezyif etmeyi, kişinin insanlığını çürüten sınırsız kötülükleri barındırmaktadır. Varlıklar, Cenâb-ı Hakk'ın birer memuru, rabbânî bir mektubu olmaları hasebiyle onların her birinin yüksek bir makamı ve önemli vazifesi vardır. Küfür eşyanın tamamını Cenâb-ı Hakk'ın memuru, isimlerinin aynası, O'nu tanıtan birer mektubu olmak gibi yüksek makamlardan düşürmekte, başboşluğun, tesadüfün oyuncağı haline getirmek suretiyle önemsizleştirmekte, değersizleştirmekte, adeta bir hiç hükmüne indirgemektedir.⁶³ Nursî'ye göre iman gibi küfür de adeta eşyanın mahiyetini değiştirmekte, zıttına dönüştürmektedir. Örneğin, küfür Cenâb-ı Hakk'ın bir misafirhanesi olan dünyayı, tesadüfün ve tabiatın oyuncağından ibaret bir cisme inkılâb ettirmekte, varlıkların esmânın tecellilerini tazelandirmek üzere gayb âlemine geçişlerini, adem ve idam olarak tasavvur etmekte, kâinat kitabının mânidar sayfalarını manasızlıkla ve karmakarışık olmakla itham etmekte, rahmet âlemine geçiş olan kabir kapısını, yok oluşun başlangıcı olarak görmekte, hakiki dostlara ulaşma vakti olan eceli, bütün sevdiklerinden sonsuz bir ayrılık olarak telakki etmektedir. Küfür ehli bu durumuyla kendine ve çevresine elim bir azap yaşattığından hiçbir cihette merhamete layık değildir.⁶⁴ Küfrü, içerisinde nihayetsiz cinayetleri barındıran büyük bir günah olarak tarif eden Nursî'ye göre kâfir tüm varlıkların Cenâb'ı Hakk'a olan şehâdetlerini tekzib ettiğinden varlıkların sultanı olan Kahr-ı Zülcelâl'in, varlıkların tamamının hakkını kâfirden almak üzere onu cehenneme atması tam bir adâlettir.⁶⁵

Bir başka bölümde kendisine yöneltilen bir soru üzerine Nursî, bu kez konuyu kâinatın yaratılış gayesi ekseninde değerlendirir. İlgili soruda cehennemden öfkeden neredeyse çatlayacak hale

⁶² Nursî'ye göre Kelâm sıfatı vahiyler ve ilhamlar ile Allah'ı tarif ettiği gibi Kudret sıfatı da - kavli kelimelere karşılık - somut kelimeleri olan sanatlı eserleriyle evreni adeta cismânî bir Furkân (Kur'ân) mahiyetinde göstermek suretiyle aynı fonksiyonu icra eder. Bediüzzaman Said Nursî, *Şualar* (İstanbul: Rnk Neşriyat, 2008), 142. Yine kâinatı ifade için kullandığı, “mücessem Kur'ân-ı Ekber-i Âlem” tabiri sözünü ettiğimiz gerçeği yansıtan veciz tabirlerden biridir. Bu ve diğer kullanımlar için bk. Bediüzzaman Said Nursî, *Sözler* (İstanbul: Envar Neşriyat, 2002), 158, 176,387, 436, 438, 469, 504.

⁶³ Nursî, *Sözler*, 320.

⁶⁴ Nursî, *Sözler*, 633.

⁶⁵ Bediüzzaman Said Nursî, *Mektubat* (İstanbul: Envar Neşriyat, 1996), 43.

gelişinden bahseden ayet şâhit gösterilerek,⁶⁶ bazı unsurların, basit insanların ehemmiyetsiz amellerinden ibaret olan küfür fiiline neden bu kadar hiddet ettiği sorulur?

Yaratılışın en mühim gayesinin Cenâb-ı Hakk'ı tanımak, O'na iman ve kulluk etmek olarak tespit eden Nursî, kâfirlerin inkârlarıyla varlıkların ille-i gayesi ve bekâya ulaşma sebepleri olan bütün hakikatleri reddettikleri için tüm mahlukâtın hukukuna tecavüz etmekte olduğunu söyler. Ona göre küfür ehli Cenâb-ı Hakk'ın kâinatı yaratmasındaki ve dünyayı devam ettirmesindeki yüksek maksatlara dehşetli zararlar verdiği için tüm varlıkların öfkesine mazhar olmaktadır.⁶⁷

Osmanlı'nın son dönem Şeyhülislamlarından olan Mustafa Sabri Efendi amelin imandan bir cüz olmadığını izah ettiği bir bölümde çalışmamıza konu olan mevzunun üzerinde durur. Mü'min ile kâfirin durumunu mukayese eden Mustafa Sabri Efendi, mü'minin Cenâb-ı Hakk'ın birliğini Hz. Muhammed (s.a.v.) aracılığıyla göndermiş olduğu hükümleri dili ve kalbiyle tasdik ettiğini, bu hükümlerin gerektirdiği şekilde hareket edemese de vicdânen kusurunu itiraf edici bir halde olduğunu belirtir. Oysa kâfir, Allah'ı ve Peygamberini tanımamakla birlikte, iyilikleri de Allah'ın emrine itaat niyetiyle değil de farklı sebeplerin etkisiyle yapmakta, temelde kulluğu dahi kabul etmemektedir. Dolayısıyla kusurlarıyla birlikte Cenâb-ı Hak'tan af beklentisi içerisinde olan bu mü'min ile Allah'a hiçbir cihetten bağlılığı ve münasebeti olmayan kâfirin Cenâb-ı Hak nezdinde elbette göreceği muamele de bir olmayacaktır.

Mustafa Sabri Efendi yukarıda arz ettiği hususu iki evladı olan bir baba üzerinden verdiği temsille daha anlaşılır kılmak ister. Bu babanın iki evladından birincisi, haylaz, işsiz güçsüz, anne babasına yararı olmayan, onların nasihatlerini dinlemeyen bir yapıya sahip olsa da babasının huzurunda asla saygısızlık etmeyen, babalık makamının her zaman şuurunda olan bir çocuktur. Çeşitli yöntemlerle terbiye etmek istese de baba, haylazlığına devam eden bu çocuğuna, huzurunda saygıda kusur etmediği için sabreder. Babanın ikinci çocuğu ise işinde gücünde, çalışkan, gözü açık, çevresine yararlı bir çocuktur. Günün birinde bu ikinci çocuk gurura, kibre kapılarak babasına “sen kimsin, babam falan değilsin veyahut babalık makamı da neymiş” gibi sözlerle isyan eder. İşte o andan itibaren her şey mahvolur, baba bu duruma öfkelenir ve “sen de benim evladım değilsin” şeklinde onu kovar. Bu duruma düşen ikinci çocuğun babasının yanındaki durumunu düzeltmesinin ona sığınmak, kusurunu itiraf etmek ve af dilemekten başka yolu yoktur. İşte bu (günahkâr) mü'min ile (iyi davranışlara sahip) kâfirin misâlidir.⁶⁸

Küfrün mahiyetinde yer alan çirkinliğin, haksızlığın ve zulmün ulaştığı boyutları gösteren bütün bu açıklamaların haklılığını somut bir iki örnekle ortaya koymak yerinde olacaktır. Örneğin Cenâb-ı Hakk'ın sadece Hay ismini ele alalım. Bir inkârcının canlılardaki hayatın Cenâb-ı Hakk'ın

⁶⁶ el-Mülk 67/8.

⁶⁷ Bediüzzaman Said Nursî, *Lem'alar* (İstanbul: Rnk Neşriyat, 2015), 83-84.

⁶⁸ Mustafa Sabri Efendi, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyatı* (İstanbul: Dâru'l-Hilâfetu'l-Âliyye Medresesi, 2019), 1/523. Benzer misaller çoğaltılabilir; söz gelimi, bir devletin bağımsızlığını inkâr eden veya kendi ülkesi için “terörist devlet” diyen birinin şahsî hayatında çevresine karşı sevecen, faydalı, yardımsever olmasının devletin nezdinde hiçbir kıymeti yoktur. Böyle birinin devlet tarafından ödüllendirilmek bir yana ağır bir şekilde cezalandırılacağı açıktır. İbn Kesîr

Hay isminden kaynaklandığını inkâr etmesi, tüm canlıların hayatlarıyla Cenâb-ı Hakk'ın Hay ismine yaptıkları şahitliği tekzip olduğu gibi, bizzat Cenâb-ı Hakk'ın Hay ismine karşı işlenmiş büyük bir manevî cinayettir. Zira kâfir bu düşüncesiyle, canlıların Hay ismi ile bağımlı koparmakla kalmamış, onlardaki hayatı ya bizzat o canlıların kendisine veya tabiat, tesadüf gibi çeşitli sebeplere atfederek Cenâb-ı Hakk'a canlılar sayısınca ortak koşmuştur. Bu noktada inkârcı kişinin deist oluşundan hareketle Allah'ın varlığını kabul ettiği dolayısıyla söylediklerimizin boşlukta kaldığı itirazı öne sürülemez. Zira her ne kadar deistler bir tanrıyı inkâr etmediklerini söyleseler de deist anlayışın onayladığı tanrı tasavvurunda, tanrının evrenle ilişkisi sadece başlangıçta ve yaratmak itibariyledir, tanrının sonraki süreçlerle ilgili olarak evrenle hiçbir münasebeti ve ilişkisi yoktur. Örneğimizi deist anlayışın kabul ettiği tanrı tasavvuru üzerinden test ettiğimizde, ilk canlıya Hay ismi ile hayat vermek dışında Allah'ın diğer canlılarla bir ilişkisi olmadığından bu canlılara hayat bahşeden merci, natüralist ateizmde olduğu gibi genellikle doğa veya doğanın içerdiği bilinçsiz sebeplerdir. Müşriklerin yaratıcı olarak Allah'ı kabul etmelerinin, onları içerisinde bulunduğu şirk çukurundan kurtarmaya yetmediğini ısrarla vurgulayan ayetler, sözünü ettiğimiz hususa ışık tutacak mahiyettedir.⁶⁹ Dolayısıyla deistlerin evrenin başlangıcını veya ilk canlının hayatını Allah'a isnad etmeleri kendilerine Kur'ân'ın nazarında meşruiyet kazandırmadığı gibi kendilerini şirkten kurtaracak yeterlilikte bir değer taşımamaktadır. Zira bu inanç, ilk canlı dışındaki diğer canlıların hayatını başka mercilere vermeyi yani başka şeylere (insan, tabiat, sebepler, madde vb.) dayandırmayı gerektirmekte, bu ise açık bir şekilde şirki netice vermektedir. Sonuç olarak, Kur'ân açısından deistlerle inkârcular arasında bu farklılığın kayda değer bir anlam ifade etmediğini ve öne sürdüğümüz tezi sarsacak güçte olmadığını ifade edebiliriz.

Öte yandan bir şeyi inkâr etmek ile o şeye inkâr etmek derecesinde çirkin bir iftira atmak arasında ciddi fark olduğu söylenemez. Söz gelimi Hz. Muhammed'in (s.a.v.) varlığını, "böyle bir tarihî şahsiyet hiç olmamıştır" şeklinde bir söylemle inkâr etmek ile "Muhammed diye bir şahıs vardır ancak o yalancı biridir, kendisine vahiy geldiğini söyleyerek insanları aldatmıştır" demek arasında konuyu esastan etkileyici bir fark olmasa gerektir.⁷⁰ Ayrıca elçiyi (Peygamberi) yalanlamanın bizzat elçiyi gönderen zâtı (Allah'ı) yalanlamak olduğu ise izahtan varestedir. Dolayısıyla bir anlamda kâinatın yaratılış gayesini boşa çıkartan, Cenâb-ı Hakk'ın ilâhi programında insana yüklediği misyonu alt üst eden böylesi küllî ve adeta sınırsız bir kötülüğün karşısında sınırlı sayıda yapılmış cüz'î iyiliklerin bir anlam ve değer ifade etmeyeceği açıktır. Bunun böyle kabul edilmemesi bir anlamda amelin iman kadar veya imandan daha yüksek bir

⁶⁹ Bu gibi ayetler Kur'ân'ın nezdinde Cenâb-ı Hakk'ın inkâr edilmesi ile vasıflarının başka unsurlara verilmesi veya hâkimiyetinin bölüştürülmesi arasında aynı kötü akıbeti paylaşmak açısından bir fark olmadığına işaret etmektedir. bk. el-Ankebût 29/61, 63; Lokmân 31/25; ez-Zümer 39/38; ez-Zuhruf 43/87; el-Beyyine 98/6.

⁷⁰ Bu bağlamda yalancı peygamberlerin de müşriklerin de aslında Cenâb-ı Hakk'ı inkâr etmediği ancak O'nu yalanladığı için cehennemî hak etmiş olduklarını hatırlatmak isteriz. Cenâb-ı Hakk'ın, Peygamber'e (s.a.v.) hitaben "Bize karşı, adımıza birtakım sözler uydursaydı, onu kuvvetle yakalardık, sonra onun şah damarını koparırdık." şeklindeki hitabıyla - başka hususlar ile birlikte - bir anlamda sözünü ettiğimiz gerçeğe dikkat çektiğini söyleyebiliriz. el-Hâkka 69/44-47.

değeri taşıdığını iddia etmek anlamına gelecektir ki bunun Kur'ân'ın kurguladığı amel-iman ilişkisi ile uyuşmayacağını söyleyebiliriz.

5.2.2. Ameller Niyetlere Göredir İlkesi Açısından İnkârcıların Amellerinin Boşa Gitmesi

Bu soru dillendirilirken gözden kaçan bir diğer ayrıntı ise niyet meselesidir. Bu gerçek, gözden kaçması sebebiyle bir ayrıntı olarak anılabiliyor olsa da konuyu esastan etkilemesi yönüyle hayatî ve merkezi bir konuma sahiptir.

İslâm'ı tanıyan hemen herkesin en başta öğrendiği temel ilke ve hakikatlerden biri, niyetin insanın amelleri üzerinde doğrudan belirleyici bir rol oynadığı gerçeğidir. Kur'ân'ın tevhitte bağlantılı olarak müteaddit defa vurguladığı bu gerçek,⁷¹ nebevî öğretide “ameller niyetlere göredir” hadisiyle⁷² vücut bulmuş ve adeta İslâm'ın sözlü sembollerinden biri haline gelmiştir. Bu noktada ilgili hadisin tarihi arka planına inmek yararlı olacaktır. Rivayete göre hicret günlerinde Müslümanlar Allah'ın rızasını kazanma uğruna Mekke'den Medine'ye göç ederken, bir Müslüman da sevdiği Ümmü Kays adındaki bir kadın için hicret eder. Bu hadise Peygamber'e (s.a.v.) haber verilince şunları söyler:

“Ameller niyetlere göredir; herkese ancak niyet ettiği şey vardır. Kimin hicreti, Allah ve Resûlü için ise, onun hicreti Allah ve Resûlüdür. Kim de elde etmek istediği dünyalık bir şeyden veya nikahlanacağı bir kadından ötürü hicret etmişse, onun hicreti de hedeflediği şeye göredir.”

Peygamber'in (s.a.v.) sözlerine konu olan bu kişi de bir muhacirdir ancak, Ümmü Kays'ın muhaciridir. Allah için katlanılması gereken o sıkıntılı yolculuğa bir kadın için katlanmış, hicret etmenin feyzinden, kazandırdığı dereceden ve o büyük sevaptan mahrum kalmıştır.

Niyet, yani bir fiilin ne için yapıldığı konusu, amelin mahiyetini doğrudan etkileyecek hatta zıddına dönüştürecek bir potansiyele sahiptir ki Nursî bu gerçeği, “niyet mahiyet-i eşyayı taşıyır eder”⁷³ sözüyle ifade eder. Söz gelimi “insanlara gösteriş yapmak için” güzel sesiyle etkili bir şekilde Kur'ân okuyan kişinin amel defterine niyeti sahih olmadığı için sevap yerine riya günahı yazılır.⁷⁴ Allah'ın emri olduğu için, O'nun hoşnutluğunu kazanmak için değil de zayıflamak için oruç tutan kişi bu ibadetinden herhangi bir sevap alamazken, sabah namazına dinç kalkmak için erken uyuyan kişi, sıradan bir davranış olan uyku eyleminden niyeti sebebiyle adeta bir ibadet yapmışçasına sevap alır. Bu gibi örneklerden hareketle niyetin, sıradan bir davranışı ibadete, ibadeti riya döndürebilen sihirli bir iksir olduğunu söylersek abartmış olmayacağımızı düşünmekteyiz.

⁷¹ el-A'râf 7/29; el-Hacc 22/31; el-Ankebut 29/56; el-Mü'min 40/14, 65; el-Beyyine 98/5.

⁷² Buhârî, “Bedü'l-Vahy”, 1. (No. 1).

⁷³ Bediüzzaman Said Nursî, *Mesnevî-i Nûriye*, trc. Abdulmecid Nursî (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 91.

⁷⁴ el-Halvetî tefsirinde konuyla ilgili şöyle bir rivayet aktarır: Kiyâmet günü bir adam getirilir ve kendisine dünyada neyle meşgul olduğu sorulur. Adam dünyada Kur'ân kıraat etmekle meşgul olduğunu söyler. Doğrusu, “sen iyi bir kârisin” desinler diye Kur'ân okuyordun ve nitekim sana böyle de hitap edildi denilir ve bu adamın cehenneme atılması emredilir. İsmail Hakkî el-Halvetî, *Ruhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 8/133.

Bütün bunlar bize niyet-amel ilişkisi bağlamında kişinin Müslüman olmasının amellerinin sâlih olmasını garanti etmediğini, yapılan bir amelin ancak sahih bir niyetle sâlih amel derecesine yükselebileceğini açık bir şekilde göstermektedir. Bu noktadan bakıldığında inanan-inanmayan herkesin niyet söz konusu olduğunda eşitletiğini söyleyebiliriz. Yani bir amel Allah için yapılmadığı sürece, sahibi Müslüman da olsa kâfir de olsa sonuç değişmemekte, amel geçersiz sayılmaktadır. Dolayısıyla soruya konu olan inkârcı, amellerini Allah rızasını kazanmak gayesiyle yapmadığı için, bu amellerin boşa çıkarılması ilâhî adâlete uygun olmalıdır. Aksi takdirde, yani inkârcıların amellerinin geçerli olması halinde, mü'minlere de niyetlerine bakılmaksızın amellerinin geçerli olmasını talep etmek gibi bir hak doğacaktır. Buna izin verilmesinin, şirki ve nifâkı bütün uzantılarıyla ortadan kaldırmak üzere gelen İslâm dininin temel maksatlarıyla uyuşmayacağı malumdur.

Kanaatimizce bu konu aslında hiçbir tartışmaya mahal olmayacak kadar açık ve nettir. Zira konuyu sadece akıl ve mantık düzleminde ele aldığımızda dahi ilgili soruda bir mantık hatası veya en azından âdil olmayan bir talep söz konusudur. Yani A için yapılan iyiliğin karşılığının B'den beklenmesi, akla mantığa uygun tutarlı bir istek olmadığı gibi adâlet ve insaf ölçülerine de sığmayan bir taleptir. Üstelik sorudaki inkârcının durumu örnekteki tabloya sığmayacak bir başka vehâmet arz etmektedir. Şöyle ki; inkârcı A için iyilik yapmakta, ancak inanmadığı veya yalanladığı B'den bu iyiliğin karşılığını beklemektedir. Bu örneği hakikate uyarladığımızda karşılaştığımız manzara şöyledir: İnkârcı Allah'ın verdiği nimetleri ve imkânları kullanarak Allah'ı inkâr etmekte veya yalanlamakta, sonrasında başkaları için yaptığı iyiliklerin karşılığını, inanmadığı/yalanladığı Allah'tan talep etmektedir. Böylesi bir talebin akıl, mantık ve adâlet ölçülerine sığmayan ne derece tutarsız bir istek olduğu izahtan vârestedir.

Bu noktada konuyla bağlantısı olması hasebiyle kâfirlerin amellerinin cehennemdeki azaplarının hafifletilmesi yönünde bir katkısının olup olmayacağı konusuna değinmek istiyoruz. Bu konuyu bir bölümde işleyen Mustafa Sabri Efendi'ye göre bazı ulemâ, kâfirlerin iyi amellerinin, cehennemdeki azaplarının hafifletilmesi yönünde bir katkısının olacağı görüşüne sahiptir. Bu görüş sahiplerinin dayanakları kimseye zerre kadar haksızlık yapılmayacağı⁷⁵ ve yapılan şey en küçük iyilik dahi olsa karşılığının verileceğini bildiren ayetlerdir.⁷⁶ Ayrıca Ebu Leheb'in Hz. Peygamber'in (s.a.v.) doğumunu haber vermesi sebebiyle cariyesi Süveybe'yi özgür bıraktığı için cehennemde belli zamanlarda azabının hafifletildiğini bildiren rivayetler⁷⁷ de bu kişilerin görüşlerini desteklemektedir.⁷⁸ Kıyamet günü Firavun hanedanının azabın en şiddetlisine atılacağını bildiren ayet, cehennemde şiddeti farklılık gösteren azap çeşitleri olduğunu, insanlara zulmeden, tabiata zarar veren azgın bir inkârcının, kendi halinde hayat süren bir münkirle aynı cezaya tabi tutulmayacağını göstermektedir.⁷⁹

⁷⁵ el-Enbiyâ 21/47.

⁷⁶ Zilzâl 99/7.

⁷⁷ Buhârî, "Nikah", 21 (No. 5101).

⁷⁸ Mustafa Sabri Efendi, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyatı*, 1/518-519.

⁷⁹ el-Mü'min 40/46.

Sorunun Müslüman kişi ile ilgili boyutunda gözden kaçırılan bir husus daha vardır ki o da Müslüman olmak veya Müslüman olarak dünyaya gelmenin, Müslüman ölmeyi garanti etmediği gerçeğidir. Ölüm anında kişinin kalbindeki imanı mutlaka muhafaza etmesi gerektiğini belirten ayet, kanaatimizce tam da bu hakikati teyit etmektedir.⁸⁰ Nitekim İbn Kesîr, bu ayetin insanoğluna kişinin genellikle hangi hal üzere yaşıyorsa o hal üzere öleceğini ve hangi hal üzere ölmüş ise o hal üzere dirileceği dersini vermek sûretiyle bu konuda bir farkındalık oluşturmayı amaçladığını söyler.⁸¹ Bu manayı destekleyen bir hadiste Peygamber (s.a.v.) kişinin öldüğü hal üzere dirileceğini haber verir.⁸² Bir başka rivayette ise savaş ve cihat konusunda kendisinden bilgi isteyen sahabiye, sabrederek ve sevâbını sadece Allah'tan bekleyerek ihlâsla savaşması halinde, Allah'ın kendisini bu hali üzere ihlâslı bir kişi olarak dirilteceğini, gösteriş yapmak, cesaretinin çokluğuyla övünmek için savaşması halinde, Allah'ın kendisini kendini beğenmiş, mağrur bir kimse olarak dirilteceğini söyler.⁸³ Mâtürîdî'nin aktardığı bir rivayete göre Ebu Hanife, kişinin imanını en çok ölüm anında şeytanın aldatıcı oyunları karşısında kaybettiğini söyler.⁸⁴

Bütün bunlar, soruda ömrünü günahlar içerisinde geçiren, çevresine hiçbir faydası olmayan birisi olarak nitelendirilen Müslüman prototipinin ahirete Müslüman olarak gidememe tehlikesinin ciddi anlamda bulunduğunu gösterir. Bu noktada ilgili nasların işaret ettiği gerçekten hareketle Müslümanca yaşamının ve bu şekilde hayata veda etmenin, en az Müslüman olmak kadar önemli olduğunun altını çizmeliyiz. İfadelerimiz günahkâr her mü'minin ölüm anında imanını kaybedeceği şeklinde anlaşılmalıdır. Esasen bu ifadelerden maksadımız, günahları, kötülükleri önemsizleştiren ve imanı “bir kere kazanıldıktan sonra kaybedilmesi imkânsız bir cevher” olarak gören anlayışın yanlışlığına dikkat çekmektir.⁸⁵ Bu hususu çalışmamıza konu olan soruyla irtibatlandırarak olursak; sorudaki Müslümanın durumu için “imanla göç etmesi şartıyla” diye bir kaydın konulması gerektiğini söyleyebiliriz. Şüphesiz bu gerçek, kâfir için bütün kapıların kapalı olduğu cennetin, mü'min için neredeyse garanti olduğu yönündeki algının - en azından mü'min boyutu itibarıyla - doğru olmadığını göstermektedir.

Bu konuda üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise şudur: Kur'ân'da istisnalar dışında cennete gideceği söylenenler, muayyen kişiler değil, belli bazı vasıflara sahip olanlardır.⁸⁶ Aynı

⁸⁰ Âl-i İmrân 3/102.

⁸¹ Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-azîm* (Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1998) 1/319.

⁸² Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), “Cennet”, 83 (No. 2878).

⁸³ Ebu Dâvud Süleyman el-Eş'as, *Sünen-u Ebi Dâvud*, (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), 4/173.

⁸⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu ehli's-sünne*, 2/444.

⁸⁵ Nitekim “Hayır onların kalpleri pas tutmuştur” ayetinin (el-Mutaffin 83/14.) tefsirinde aktarılan rivayete göre, Peygamber (s.a.v.) bu ayeti şöyle açıklamıştır: Mü'min bir günah işlediğinde kalbinde küçük bir siyah nokta oluşur, şayet pişman olur tevbe eder, Allah'tan bağışlanma dilerse o kalbi temizlenir, eğer tevbe etmez de günah işlemeye devam ederse zamanla siyah noktalar kalbini kaplar. İşte kalbin pas tutması budur. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-azîm*, 8/347.

⁸⁶ Örneğin mü'minlerin kurtulacağından bahseden ayet, hemen arkasından kurtulacak olan mü'minlerin kendilerini değil, niteliklerini sıralayarak, bir yandan şahsın ancak nitelikleriyle değer kazanacağı dersini verir, öte yandan mü'minleri zikrettiği yüksek sıfatları kuşanmaya teşvik eder. el-Mu'minûn 23/1-10.

durum cehenneme gidecek olanlar için de geçerlidir.⁸⁷ Cennete veya cehenneme götürecek niteliklere hakiki anlamda kimlerin sahip olduğunu sadece Allah bildiği için, bu konuda doğru olan, mevzuyu kişiler üzerinden değil, sıfatlar üzerinden incelemek ve değerlendirmektir. Nitekim çağdaş müfessirlerden Mevdûdî, “Sizi en iyi Rabbiniz bilir; dilerse size merhamet eder, dilerse sizi azaplandırır”⁸⁸ mealindeki ayetin tefsirinde, belirli kişiler hakkında Allah'ın rahmetini, belirli başka kişiler için de Allah'ın gazabını hak ettiğini söylemek gibi tavırları bu ayetin yasakladığını söyler. Zira ona göre bu ayet, herkesin gizli aşikâr her halini en iyi bilen Allah olduğu için bu konuda karar verme yetkisinin de sadece O'na ait olduğu dersini vermektedir.⁸⁹

Buraya kadar aktardıklarımızı hülâsa edecek olursak; ilgili soruyu dillendirenler, inkârcı kişinin şahsî hayatındaki cüz'î iyilikleri öncemeleri ve önemsemelerine karşılık, Cenâb-ı Hakk'ın ve mahlukâtın hukukuna karşı işlediği küllî ve sayısız kötülüğü görememekte veya değersizleştirmektedir. Bu tutumun, kişinin her şeyin merkezine kendi şahsî hayatını koymak suretiyle, kişisel arzu istek ve beğenilerini öncelemekte sakınca görmeyen egoistçe bir tavırdan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Kanaatimizce deizmin tanrıyı devreden çıkarıcı söylemlerinin, çoğunlukla heva ve heveslerin güdümüne girmiş bir akli rehber edinen kişilere oldukça cazip gelmesinin önemli sebeplerinden biri budur. Ancak görünen o ki, bu kişiler ilgili soruyu derinlemesine bir analize tabi tutmamakta, küfrün mahiyeti ve İslâm'da amellerin geçerli olması için geçer şart olan niyetin yeri ve konumunu göz ardı etmektedirler. Zira konuyla ilgili bu temel iki hakikat anlaşıldığında, amelleri iptal olacağı söylenen kişilerin amellerinin geçersiz kılınmasının akıl ve adâlet ölçülerine aykırı bir yönünün olmadığı görülecektir.

Sonuç

Son yıllarda yapılan araştırmalar gençlerin inanç alanında geçmişe oranla daha çok problem yaşadığını göstermektedir. Buna bağlı olarak deizm özelinde gençlerin yaşadığı inanç problemleri çeşitli akademik çalışmalarda, görsel medyada düzenlenen bazı programlarda incelenmektedir. Gerek söz konusu akademik çalışmalarda gerekse görsel medyada yayınlanan bu programlarda gençlerin deizme yönelmesine gerekçe olarak gençlerin cevabını bulamadığı veya tatmin edici cevap alamadığı sorularının olduğu ileri sürülmektedir. Bu sorulardan biri, Müslüman birinin çevresine hiçbir faydası olmasa da nihayetinde imanı sebebiyle cennete gideceği, inkârcı birinin ise ne kadar iyi davranışlara sahip olursa olsun inkârı sebebiyle cehennemden kurtulamayacak olmasının ilâhî adâlete nasıl sığdığıdır. Bu çalışmada ilgili sorunun temelinde iki konunun aydınlatılması ile tatmin edici şekilde cevaplandırılabilen sonuçuna ulaşılmıştır. Bunlardan biri küfrün mahiyeti, ikincisi ise İslâm'da niyetin ameller üstündeki tartışmasız belirleyici konumudur. Bu bağlamda küfrün mahiyetine yüzeysel bir bakış açısıyla değil de mahiyetini ve neticelerini hesap edici bir nazarla bakıldığında, inkâr, içerisinde sayısız kötülükleri içeren küllî bir kötülük olarak tespit edilmiştir. İnkâra saplanan kişinin küfrüyle yaratılışın gayesini ve

⁸⁷ el-Furkân 25/55; el-Câsiye 45/7-10.

⁸⁸ İsrâ 17/54.

⁸⁹ Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, trc. Muhammed Han Kayanî v.dğr. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 3/117.

hikmetlerini ters yüz etmekte olduğu dolayısıyla yapmış olduğu şahsî, sınırlı, cüz'î davranışlarının, inkâr kötülüğü yanında bir anlamının olmadığı düşünülmüştür. Konu niyet düzleminde incelendiğinde inkârcının Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla yapmadığı iyiliklerin karşılığını, Cenâb-ı Hak'tan beklemesinin mantıklı ve âdil bir talep olmadığı tespit edilmiştir. İlgili sorunun, ilmî bir derinliği olmaktan çok duygusal bir zemine dayandığı ve yüzeysel bir bakış açısına istinad ettiği, İslâm'ın barındırdığı hakikatler açısından ilgili kişinin ahiretteki durumuyla ilgili tutarsızlıkla ilişkilendirilecek veya ilâhî adâlete sığdırılmayacak bir hususun olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmud. *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm*. Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1994.
- Begavî, Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mesud. *Meâlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*. Riyad: Dâru't-Tayyibe li'n-Neşr, 1997.
- Beydâvi, Nâsuriddîn Ebu Said Abdullah. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nasr. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Coşkun, İbrahim. "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları". *Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Ebu Hayyân, Muhammed b. Yusuf. *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Ebussuûd, Muhammed b. Mustafa. *İrşâdu akli's-selîm ile mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed. *Faysalu't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*. Beyrut: Dâru'l-minhâc, ts.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Habertürk Tv. "Türkiye'de deizm ne kadar yaygın? | Nedir Ne Değildir?". *YouTube*. 5 Ağustos 2022.
- Halvetî, İsmail Hakkı. *Ruhu'l-beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Hamdi Yazır, Elmalılı. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 3. Basım, 1979.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 3. Basım, 1984.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnâvut v.dğr. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2001.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ. *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1998.

-
- İbn Manzûr, Cemâluddîn. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1994.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1991.
- Mak Danışmanlık. *Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı*. Erişim 8 Ağustos 2022.
- Mâturîdî, Ebu Mansûr. *Te'vilâtu ehli's-sünne*. Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l İlmiyye, 2005.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'ân*, trc. Muhammed Han Kayanî v.dğr. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Mustafa Sabri Efendi. *Mustafa Sabri Efendi Külliyyatı*. İstanbul: Dâru'l-Hilâfetu'l-Aliyye Medresesi, 2019.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Nesefî, Eb'ul-Berekât Hâfizuddîn. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kelimu't-Tayyib, 1998.
- Nîsâbüri, Ebu'l-Hasan Ali el-Vâhidi. *el Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1994.
- Nursî, Bediüzzaman Said. *Lem'alar*. İstanbul: Rnk Neşriyat, 2015.
- Nursî, Bediüzzaman Said. *Mektubat*. İstanbul: Envar Neşriyat, 1996.
- Nursî, Bediüzzaman Said. *Mesnevî-i Nûriye*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Nursî, Bediüzzaman Said. *Sözler*. İstanbul: Envar Neşriyat, 2002.
- Nursî, Bediüzzaman Said. *Şualar*. İstanbul: Rnk Neşriyat, 3. Basım, 2008.
- Râzî, Muhammed Fahrüddîn Ebu Abdullah. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 3. Basım, 1999.
- Rıza, Reşid - Abduh, Muhammed. *Tefsîru'l-menâr*. Kâhire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmmetu li'l-Kitâb, 1990.
- Şemsuddîn, Ebu Abdullah el-Kurtubî. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dâru'l-Kütubu'l-Misriyye, 2. Basım, 1964.
- Tantavi, Muhammed Seyyid. *et-Tefsîru'l-vasît li'l-Kur'âni'l-kerim*. Kâhire: Dâru Nehdati Mısır li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzi', 1998.
- Yurdagür, Metin. “Fetret”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995. 12/476-479.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd. *el-Keşşâf an hakâiki havâmidi't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 3. Basım, 1987.
- Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa. *et-Tefsîru'l-Munîr*. Şam: Dâru'l-Fikri'l-Muâsira, 2. Basım, 1997.